

ОБРАЗ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ПОДОРОЖНІХ ПУТІВНИКАХ ІНОЗЕМЦІВ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТЬ

Дана стаття присвячена висвітленню образу південноукраїнського регіону у подорожніх путівниках іноземних мандрівників кінця XVIII – XIX ст. Відмічається, що в їх описах аналізуються загальні відомості про міста Півдня України, подаються історичні розповіді про регіон та короткі статистичні дані. Характеризуються також місцеві громади, їх образ та стиль життя, соціальні, національні, релігійні особливості співіснування, надається опис владних структур міст та регіону. Значна увага в описах мандрівників приділена природі та історичному минулому краю. Презентується загальний регіональний соціально-економічний розвиток Півдня України та відомості про головні й неординарні подробиці місцевого життя, які не увійшли до статистичних відомостей, а тому виступають неоціненними джерелами з історії побутового життя і культури. Зроблені висновки, що мандрівники знаходили міста південноукраїнського регіону особливими, новими і оригінальними, в яких ритм життя був специфічним, модерним та відмінним від інших регіонів Росії. Південь України розуміється не як частина Російської імперії, а як частина західноєвропейського соціокультурного простору

Ключові слова: *Південь України, міський простір, місцеве управління, міське самоврядування, подорожні записки, мандрівники.*

У сучасних умовах українського державотворення та гібридної війни на Сході України зростає роль у вивченні історії південноукраїнських міст кінця XVIII – початку XX ст. з метою спростування імперського штучного «проекту Новоросія» та доведення переважного значення українського та європейського фактору в розвитку українських земель. Міста Півдня України були центрами влади в регіоні, мали неповторний колорит, надавали можливість ближче познайомитися з життям європейців і першими увійшли у процес модернізації. Саме цим і визначається актуальність теми дослідження.

Інтерес до осмислення образу південноукраїнського міста у путівниках мандрівників визрів ще в першій половині XIX ст. На сторінках Записок Одеського товариства історії та старожитностей і Відомостей Таврійської вченої архівної комісії А. Гурлянд [5], Н. Надєждін [13], К. Зеленецький [9], Н. Гудзій [6] робили публікації щодо описів російських мандрівників до південноукраїнських міст. До їх характеристики автори підійшли достатньо критично, описуючи не тільки характер мандрівки, а й надаючи критичні зауваження щодо помилок, особливо у статистичних даних.

У радянські часи міська тематика згадувалася фрагментарно, в основному у світлі критики діяльності міських самоврядних установ, наприклад, у праці

Л. Веліхова [2]. Дослідження О. Дружиніної [8] та Б. Миронова [12] насичені статистичними даними про соціальний, національний, релігійний склад міських мешканців.

Зі здобуттям Україною незалежності у 1991 р. посилилась увага до історії південноукраїнських міст. Останнім часом вийшло багато наукових досліджень з містознавчими сюжетами, наприклад В. Константинової [11], А. Дорошевої [7] та інших, присвячених етнічному, муніципальному, соціальному, релігійному життю південноукраїнських міст.

Серед питань, що не привертала значної уваги попередніх дослідників, можна виділити аналіз образу південноукраїнського міста, що презентувався російськими та іноземними мандрівниками.

Зважаючи на це, метою даної статті є висвітлення образу південноукраїнського міста в путівниках іноземних мандрівників кінця XVIII – першої половини XIX ст. В їхніх описах містяться відомості про подробиці міського життя, які не увійшли до статистичних відомостей, а тому вони виступають неоціненними джерелами з історії побутового міського життя і культури. А найголовніше полягає в тому, що іноземні мандрівники бачили південноукраїнські міста зовсім не російськими, а європейськими.

Південь України, інкорпорований Російською імперією в кінці XVIII ст., став «новим» регіоном для держави, а тому цікавив науковців та простих мандрівників історичним минулим, географічними особливостями та специфічним образом життя. Регіон відвідала велика кількість експедицій, що залишили неординарні згадки про побутові умови життя місцевих мешканців у подорожніх записках.

Серед мандрівників були: Ф. Вігель (мандрівник шведського походження, прийняв російське підданство і був градоначальником Керчі у 1820-х рр.); М. Гутрі (англійка, мандрувала на Півдні України в кінці XVIII – початку XIX ст. щоб вилікуватися від хвороби); М. Холдернесс (мандрувала по регіону на початку XIX ст.); Р. Лайалл (англієць, мандрував по Півдню України і Кавказу на початку XIX ст.); (британський мандрівник-месіонер початку XIX ст., співробітник Англійського Біблійного товариства); Д. Стефенс американський юрист, бізнесмен і мандрівник початку XIX ст.) та інші.

Під час подорожей іноземні мандрівники відвідали Катеринослав, Олександрівськ, Берислав, Олешки, Сімферополь, Севастополь, Керч, Феодосію, Карасу-Базар, Одесу, Херсон, Миколаїв тощо, оскільки саме містам належала особлива роль в освоєнні соціокультурного простору і вони надавали можливість познайомитися ближче з життям Півдня України.

Для того, щоб описати відвідані міста, мандрівники зупинялися в них на декілька днів або, навіть, років і надавали їхню характеристику за кількома критеріями: назва міста та його статус, географічне положення, національний склад, місцева влада, архітектура, культура та побут місцевих мешканців, освіта, відмінності між містами, перспективність подальшого існування. Значна частина подорожніх матеріалів путівників представляє собою порівняння південноукраїнських міст з давньогрецькими полісами у Північному

Причорномор'ї. У своїх роздумах автори надавали перевагу минулому життю, як більш яскравому та епічному у порівнянні з сучасним становищем, яке відродилося, за їх твердженнями, тільки завдяки старанням західноєвропейським управлінцям та менеджерам, домінувала серед яких постать Дюка де Рішельє. Саме завдяки його старанним зусиллям край перетворився на цивілізований регіон дикої Російської імперії. І наполягали на тому, що багато користі для соціально-економічного потенціалу міст Півдня України зробили іноземці, а російський уряд лише штучно стримує бурхливий розвиток південноукраїнських міст, за що йому постійно за це дорікали і критикували. За, що у відповідь, російська влада забороняла публікацію західноєвропейських мандрівників.

Іноземні мандрівники перебували на Півдні України з різною метою: здійснити мрію, вилікуватися, зробити паломництво, оцінити військовий потенціал Росії та вивчити місцевості майбутніх військових дій, познайомитися з пам'ятками старовини. По собі вони залишили опубліковані подорожні путівники, в яких виклали багато спостережень. Головна мета їх публікацій – надання західноєвропейському читачу відомостей про місцевості, які вони відвідали. У той же час, вони ніколи не втрачали можливість описати власні переживання, тож їх праці часто відзначають емоційним сприйняттям дійсності.

У подорожніх записках викладено велику кількість фактичного та статистичного матеріалу, схарактеризовані населені пункти, які проїздили мандрівники. Багато міститься розповідей про природні, історичні, етнографічні та побутові умови життя місцевого населення. Путівники мандрівників містять багато відомостей про історичні пам'ятки Півдня України. Природні умови описані дуже яскраво – мандрівники пояснювали це переконанням, що саме в природній красі полягає справжнє багатство, яким повинна володіти людина і яким не може пишатися навіть західноєвропейський мешканець.

Уява авторів подорожніх записок сильно розігрувалася, коли мова йшла про історичне минуле, яке асоціювалося з епічністю і поетичністю давньогрецького періоду.

У цілому, іноземні мандрівники описали живу картину міського простору Півдня України у простій, зручній та цікавій для читача формі.

Однією з перших відвідала Південь України Е. Кравен, яка ще в 1789 р. опублікувала «Путешествия через Крым в Константинополь». В ній яскраво був описаний Кримський півострів одразу після інкорпорації до складу Російської імперії. Вона стала свідком будівництва Севастополя, колонізаційних та урбанізаційних процесів. Її праця насичена історичними подробицями та багато відомостей міститься про пам'ятки старовини. Водночас схарактеризований соціально-економічний потенціал.

Майже одночасно із британкою Е. Кравен перебував на Півдні України і француз Шарль-Жильбер Ромм, який став свідком того, що нова російська влада постійно знищувала пам'ятки старовини, а місцеві чиновники будували з них адміністративні та міські будинки. Так, він бачив як башти Херсонеса були розібрані та відправлені на будівництво Севастополя. Подібна ситуація прослідковувалася і в інших містах регіона. Тому, і відмітив, що знищення

пам'ятоків старовини носило достатньо інтенсивний характер і знищувалися вони швидше ніж західноєвропейська інтелігенція встигала їх вивчати.

Вже у 1800 р. Південь України відвідав Е. Кларк і помітив варварське відношення місцевого населення до історичних пам'ятоків старовини. Водночас помітив, як російські війська вирубали кримські ліса, знищували могили кримсько-татарського населення, використовували руїни Херсонеса для будівництва нових міст та інше.

Трохи пізніше, вже в 1840-х рр. на Півдні України перебував німецький вчений К. Кох, яки відмітив також відмітив про дуже швидкі темпи знищення історичних артефактів росіянами. Так, наприклад, відмічав, що стародавньої частини Кафи майже не залишилося, вона вся була забудована Феодосією.

Британка Марія Гутрі, яка в кінці XVIII ст. подорожувала Південною Україною з метою оздоровлення, описувала, у власних листах на батьківщину, регіон зовсім не як російський, а називала його Скіфією або узбережжя Евксінське. Про Південь України розповідає із великим натхненням, описує його як достаньо заможний край, в якому «дерзкие крестьяне самые богатые», що тут можна зустріти накращі фрукти, клімат та французьку гостинність. Авторка листів була добре знайомою з історією регіону. На своєму шляху описує топоніми, назви яким давали ще давні греки.

Мері Холдернесс, англійка, яка перебувала на Півдні України приблизно у 1816–1820 рр., наголошує на тому, що Одеса зобов'язано власним розвитком лише одній людині – французу Дюку де Рішельє, а не росіянам. На Півдні України їй найбільше сподобалась приказка, яка накраще характеризувала корумпованість місцевого чиновництва: «До неба високо, до царя далеко». Хоча у всіх кабінетах знаходився портрет імператора та всі службовці поводитися так, ніби він присутній тут, але всі знали, що звідси до царя дуже далеко. Тому можна і дозволити собі більше.

Так, наприклад, свідчить один з документів про організацію «нового життя» для херсонського купецтва датований ще 1782 – 1783 рр. За ним значиться перелік із 16 купців, які не мали документів на право власності земельних ділянок в розмірі від 20 до 60 дес., але стверджували, що власність отримана від офіцерів російської армії, яким видали землю за дорученням Ганнібала. Але найцікавіше, що за переліком на цих землях вже знаходилися котетжи, сади фруктові та виноградні, амбари, цегельні заводи, млини вітряні, бані, сараї та інші господарські будови. І це люди тільки рік-два як приїхали на Південь жити по-новому. І в них це чудово виходило. Російські офіцери тільки отримали землю у власність, навіть без документів, продали її купцям і всі задоволені.

Імператор Олександр I назвав книгу англійця Роберта Лайлла «Путешествие по России, Крыму и Кавказу» (1825 р.) ворожою для Російської імперії. В його описах Херсонської, Катеринославської та Таврійської губернії росіяни виглядають хабарниками, а євреї – шахраї. Південь України він називає окремою країною, мешканцями якої є росіяни, українці, євреї та іноземці. Докладно описує історію регіону. Характеризує діяльність Петра I та його мрії відносно цивілізаторської місії на узбережжі Чорного моря. Йому це зробити не

вдалося, натомість цей край цивілізували саме представники Західної Європи. Акцентує увагу на тому, що південноукраїнські міста дуже швидко розвиваються. Протягом 5 років їх вже не можливо впізнати. Дії уряду, відносно економічного розвитку регіону, вважає недостатньо належними і критикує, особливо ті, що пов'язувалися із торгівлею з країнами Західної Європи. В розмірковуваннях доходять до висновків, що Одеса повинна бути одним з найкращих портів світу, а уряд стримує бурхливий розвиток. Описуючи Крим, Р. Лайялл неодноразово звертається до життя та побуту кримських татар. Звертає увагу, на те, що російська влада їх постійно притісняла, насаджувала нові порядки. Але провина за це лежала не на імператорі особисто, а на місцевому чиновництві, оскільки саме вони або не виконували розпорядження центральної влади або їх творчо переосмислюючи. Водночас вказував на існування в житті та побуті місцевих мешканців корупції та хабарництва, які носили ще вищу роль ніж у внутрішніх губерніях російської імперії. Водночас, закони та судочинство тут настільки були викривлені, що не мали нічого спільного із оригіналами. Відмітив мандрівник і рівень асиміляції прийшлого населення по відношенню до кримськотатарського. Так, наприклад, в Чуфут-Кале майже всі караїмські євреї перейшли на побут і одяг кримських татар. Зокрема, Р. Лайялл бачив на Півдні України ознаки асиміляції Європи та Азії, яка відбувалася не стільки в культурі і релігії скільки на рівні побуту місцевих мешканців. Наприклад, кримські татари переймали західноєвропейські манери, російські алкогольні напої вживали караїми, російське населення переймало українські побутові звички та інше.

Роберт Пінкертон (британець, співробітник Англійського Біблійного товариства, мандрував по Росії у 1814–1820 рр.), подорожуючи по Півдню України, помітив, що всі традиції, якими користуються місцеві мешканці – є суто українськими. Навіть, дивувався, що місцеві не долюблюють професійних медиків, а звертаються лише до «бабок».

Джон Стефенс (американець із Нью-Джерсі, юрист, дипломат і мандрівник) перебував на Півдню України і залишив власні спогади «Рассказы о путешествии». Характеризуючи регіон знаходив і негативні і позитивні риси, але помітив, що край щільно заселений іноземцями, та знайти собі компанію серед представників греків, італійців, німців, французів та англійців зовсім не важко. Будівлі культурних закладів описує більшими за розмірами ніж в Сполучених Штатах Америки. Південь України характеризує як регіон, завдяки якому Російська імперія проклала собі шлях до цивілізації від дикого варварства. Для європейців – це регіон бізнесу та відпочинку. Порівнюючи його з Америкою вояжер прийшов до висновку, що Південь України розвивається швидшими економічними темпами. В нього даний факт в голові не вкладався, оскільки США знаходилися в кращому стартовому становищі.

Філіпп Вігель (походив із шведської родини, яка оселилася в Російській імперії, у 1826–1828 рр. був градоначальником Керчі) в епістолярній спадщині залишив «Записки», які написані російською мовою. У власних мемуарах детально описує буденне життя на Півдні України. Чільне місце в його творі належить проблемам управління регіоном, а тому характеризує осіб, які були до

цього причетні не тільки з позитивної сторони. Значне місце займає і критика перших осіб регіону. Хоча у власних спогадах Південь України і називає регіон Новорійським, але розуміє його окремішність від норм, порядків та економічного потенціалу суто російських губерній. Для мешканців Півдня російський Північ був дикою країною. На Півдні України дворяни полюбляли розмовляти французькою, німецькою та не долюблювали поглядів у бік Москви та Петербурга. Багато з них звикли їздити до Відня, який і ближче, і веселіше. Одеса сприймалася столичним містом, в якому царює дух вільнодумства та республіканських ідей. Російські дворяни, чиновники, приїхавши до Півдня завжди виділялися не достатньо цивілізованими нормами поведінки. Складалось враження, що вони приїхали в село «повелевать крестьянами крепостными», але дуже скоро розуміли, що помилилися. Розкіш життя їх просто шокувала, одяг місцевих дівчат був кращим ніж на їх дружинах, їх бороди сприймалися варварськими, а регіон поєднує в собі всі найкращі риси Флоренції та Ніцци.

Тематиці міського самоврядування у іноземних мандрівників надано пропорційно мало уваги. В цілому вони не розрізняли органи адміністративного і міського управління та вважали їх відверто корупційними і ненадійними. В їх спогадах власне самим органам місцевого управління відводиться негативна роль, оскільки вони знаходяться під повним контролем центральної влади і критично відносилися до централізованої політичної системи Російської імперії.

Таким чином, можна зробити висновок, що у іноземних мандрівників після відвідання південноукраїнських міст склався достатньо єдиний і одноманітний образ, в якому панувало нове цивілізоване європейське життя, яке швидко модернізувалося. У цілому, вони створили живу та об'єктивну картину міського простору, насичену дрібними побутовими деталями, історичними, географічними та етнографічними спостереженнями. Власні переживання були перенесені на другий план, оскільки на перший план вийшов образ південноукраїнського міста, в якому панувала модернізація, доброта, мир, спокій, комерція і торгівля, а Росія тільки уповільнювала цей процес.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Велихов Л. А. Основы городского хозяйства: общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйствования / Л. А. Велихов. – М. – Ленинград : Государственное издательство, 1928. – 466 с.
1. Вигель Ф. Записки / сост. А. Н. Полторацкая. – Одесса : Изд-во «Оруиум», 2006. – 156–168 с.
2. Гурлянд А. Из описания г. Одессы, сделанного генералом Сухтеленем / А. Гурлянд // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Экономическая типография, 1900. – Т. XXII. – С. 16–17.
3. Гутри М. Одесса глазами Британцев / М. Гутри, М. Холдернесс, Р. Лайялл, Р. Пинкертон, Д. Стефенс. – Одесса : Optium, 2012. – С. 19–168.
4. Демидов А. Н. Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 году, Анатолием Демидовым / А. Н. Демидов. – М. : Тип. А. Семена, 1853. – 543 с.

5. Деремедведь Е. Н. Крым глазами английского путешественника Р. Лайелла / Е. Н. Деремедведь // Культура народов Причерноморья. – 2002. – № 43. – С. 163–169.
6. Державний архів Херсонської області. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 282. – Арк. 1–7.
7. Дорошева А. О. Самоврядування в приморських містах Півдня України в другій половині ХІХ ст. : дис ... канд. іст. наук : 07.00.01 / А. О. Дорошева. – Одеса, 2009. – 195 с.
8. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : Наука, 1955. – 267 с.
9. Зеленецкий К. Путешествие в Южную Россию и Крым Анатолия Демидова / К. Зеленецкий // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Городская типография, 1844. – Т. 1. – С. 442–453.
10. Колупаев Д. Путешествие леди Кравен. Из истории шпионажа в Крыму / Д. Колупаев // Крым. акад. гум. наук. – Симферополь, 1998. – С. 75–76.
11. Кравен Е. А. Петешествие через Крым в Константинополь / Е. А. Кравен. – М., 1795. – 525 с.
12. Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роках) / В. Константинова. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – 569 с.
13. Миронов А. Русский город: социальное, экономическое, демографическое развитие в 1740–1861 гг. / А. Миронов. – М. : Наука, 1975. – 386 с.
14. Надеждин Н. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу Н. С. Всеволожского / Н. Надеждин // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Городская типография, 1844. – Т. 1. – С. 433–441.
15. Непомнящий А. А. Мандрівництво по Криму у першій третині ХІХ ст. та його роль у розвитку краєзнавства та туризму / А. А. Непомнящий // Туристично-краєзнавчі дослідження / Ін-т туризму ФПУ. – Київ, 1998. – Вип. 1 : матер. ІІІ Всеукр. наук.-практ. конф. «Туризм в Україні: економіка та культура» : у 2 ч. – Ч. 2. – С. 138–144.
16. Прохорова Т. Античные и средневековые памятники Крыма глазами Карла Коха на примере восточных и центральных областей / Т. Прохорова // Український історичний збірник. – Вип. 16. – 2013. – С. 296–303.
17. Ромм Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. / Ж. Ромм. – Ленинград : Издание Ленинградского государственного университета, 1941. – 79 с.

The study examines the image of Southern Ukraine region in the foreign travelers' diaries of the late 18 and early 19 centuries. It highlights that their descriptions analyze general information about the towns in the South of Ukraine and they contain history stories about the region and brief statistical data. They also characterize the local communities, their image and life style, social, national, religious specificity of coexistence and they represent the descriptions of the government bodies of the towns and region. The travelers' descriptions pay much attention to the region's nature and

historical past. They represent the data about general regional socio-economic development of the South of Ukraine and the information about major and extraneous details of the local life which is not contained in the statistical data therefore they are invaluable sources of the history of everyday life and culture. It can be concluded that the travelers considered the towns of Southern Ukrainian region to be special, new and original, with a specific modern rhythm of life, different from other regions of Russia. The South of Ukraine is thought to be not a part of the Russian Empire, but a part of the Western European socio-cultural space.

Key words: *the South of Ukraine, urban space, local government, municipal self-government, travel diary, travelers.*

Данная статья посвящена характеристике образа южноукраинского региона в описании иностранных путешественников конца XVIII – XIX вв. Отмечается, что в их описаниях анализируются общие сведения про города Юга Украины, даются исторические рассказы про регион и короткие статистические данные. Также характеризуются местные общества, их образ и стиль жизни, социальные, национальные, религиозные особенности сожителства, подается описание властных структур городов и региона. Значительное внимание в описаниях иностранцев уделяется природе и историческому прошлому края. Презентуется общее региональное социально-экономическое развитие Юга Украины та сведения про главные и неординарные подробности местной жизни, которые не вошли в статистические описания, а поэтому выступают неоценимыми источниками по истории бытовой жизни и культуры. Сделаны выводы, что путешественники находили города южноукраинского региона особенными, новыми и оригинальными, в которых ритм жизни был специфическим, современным та отличным от других регионов России. Юг Украины выделялся не как часть Российской империи, а как часть западноевропейского социокультурного пространства.

Ключевые слова: *Юг Украины, городское пространство, местное управление, городское самоуправление, дорожные записки, путешественники.*